

Володимир ГУЦУЛ

ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА ГУСАРСЬКОЇ КІННОТИ У ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.

Анотація

УДК 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Автор використав широкий спектр іконографічних та писемних джерел з метою встановлення походження, озброєння й тактики легкої кінноти у складі європейських армій, зокрема на теренах Центрально-Східної Європи. Авторська аргументація підкріплена посиланнями на речові джерела. Дослідник доходить висновку, щодо видатного значення творів ренесансової баталістики, як історичних джерел. Він підкреслює, що процеси, які відбувалися у військовій справі Польщі та Литви у першій половині XVI ст., були цілком інтегровані у загальноєвропейські тренди.

Ключові слова: гусарська кіннота, військова справа у Польсько-Литовських землях, битва під Оршею, баталістика Ренесансу.

ВООРУЖЕНИЕ И ТАКТИКА ГУСАРСКОЙ КОННИЦЫ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI в.

Аннотация УДК 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Автор использовал широкий спектр иконографических и письменных источников с целью установить происхождение, вооружение и тактику легкой конницы в составе европейских армий, в частности на территории Центральной и Восточной Европы. Особое внимание уделено рассмотрению ренессансного памятника станковой живописи «Битва под Оршей» (1530-1560 гг.). Авторская аргументация подкреплена привлечением вещественных источников. Исследователь приходит к выводу, что в комплексном изучении исторических источников, произведения ренессансной баталістики играют выдающуюся роль. Он подчеркивает, что процессы, происходившие в военном деле Польского и Литовского государств первой половины XVI в., были полностью интегрированы в общеевропейские военные тренды.

Ключевые слова: гусарская конница, военное дело в Польско-Литовских землях, битва под Оршей, баталістика Ренессанса.

WEAPONS AND TACTICS OF HUSSAR CAVALRY IN THE VISUAL SOURCES OF THE FIRST THIRD OF THE 16TH CENTURY

Abstract UDC 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Dr. Volodymyr Hutsul used a wide range of iconographic and written sources to investigate the depiction and description of light Balkan cavalry as formation of European troops, especially in Central and Eastern Europe. The author has also studied their arms and armor and related warfare. His research is also accompanied by material sources. Volodymyr Hutsul concluded that a comprehensive study of sources would raise the significance of Renaissance pictorial battle arts as historical sources. Further, he stressed that the development of the warfare of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including Polish and Lithuanian Rus in the first half of the 16th century was fully integrated into the pan-European trend and opposed the conceptual separation of the military history of Western Europe from the Central and Eastern European ones, such as those of Poland, Lithuania and Russia.

Keywords: hussar cavalry, Polish-Lithuanian warfare, light Balkan cavalry, The Battle of Orsha, Renaissance pictorial battle arts.

Рис. 1. Гусари на переправі через Дніпро. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № МР 2575.

Комплекс озброєння, котрий зображено на фрагменті пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею» (рис. 1) у 1530-1560 рр. став пануючим трендом в середовищі шляхетської кінноти Великого князівства Литовського. Цьому маємо чіткі документальні підтвердження. Згідно «Уставу королівського і сеймового о наряді земського войська» від 1 травня 1528 р. комбатант, котрого військовозобов'язана шляхта повинна була виставляти з восьми служб власних маєтків, мусив бути «на добром коні, во зброї, з дровом с прапором; на котром би бил панцер, прилбица, меч або корд, сукня цвітняя, павеза і остроги дві» [4, с. 188].

Статут Вел. Кн. Литовського 1529 р. повторює цю норму майже дослівно.

«Пахолка на добром кони, штобы конь стоял за чотыре копы грошей, а на нем бы панцер, прилбица, а корд, павезка, а дровце с прапорцом». У Литовському Статуті 1566 р. – прописаний той самий стандарт з різницею в ціні коня – 8 коп грошей. І тільки в Статуті 1588 року припис було змінено на фразу «конно, збройно, яко се на сейме постановит». У Пописах війська литовського 1565 й 1567 років такий стиль озброєння позначається терміном «по-гусарськи» і зустрічається в статистичних кількостях, щонайменше кілька тисяч разів.

Схоже на те, що русько-литовська шляхта того часу все ще у централізований спосіб була зорієнтована саме на ближній бій і в цьому законодавчі положення Великого князівства Литовського були міцно вкорінені в серед-

Рис. 2. Ніклас Штер. Турецький вершник. Дереворит, близько 1530 р.

новічні рицарські традиції. І тільки для найбільш бідних бояр Уставою був зроблений виняток на користь вогнепальної зброї. «А который бы бояринъ або мѣщенинъ не мѣлъ въ своемъ имѣнью людей такъ много, яко устава будеть, тотъ самъ предсе маеть ѣхати и служити; такъ тежъ которій не маеть пѣшотои зъ ручницею або зъ рогатиною». І в цьому прирівнював нобілітет до міщанин. Із зрозумілих причин закони не вимагали від рядової шляхти недешевого на першу третину XVI ст. латного обладунку, «зброї бляхової», «зброї зуполної». Натомість «хоружый, и гдѣ будеть хоруговъ держати, маеть на собѣ мѣти зброю добрую и гелмъ албо

прильбицу и бронь, а конь абы былъ подъ нимъ добрій».

Стиль озброєння, котрий Пописи війська литовського іменують гусарським, з'явився в країнах Центрально-Східної Європи разом з балканськими найманцями, наплив котрих значно зріс після ліквідації османським султаном сербської деспотії. Вершники на легких, але надзвичайно рухливих і витривалих конях, озброєні списами, тарчами та шаблями в 1460 роках з'явилися на венеційській службі. Їх набирали в Далмації, Албанії та Греції, й використовували проти турків. Вони походили із тамтешньої шляхти і мали звичай відрубувати голови у противників аби дістати за кожну по дукату у вигляді премії. До їх появи кінні війська християнських народів Центрально-Східній Європі склалися з копійників, які зазвичай виступали в суцільному металевому обладунку («зброї») та арбалетників. Польща, Литва та Русь в цьому не склали винятку, про що ми знаємо з реєстрів найманих рот та документів на земельні надання. При певних обставинах арбалетники могли бути замінені на татарських або волоських лучників. У першій половині XV ст. сербське кінне військо так само поділялося на надійно армованих вершників, які воювали списом та мечем, і кінних стрільців [9, с. 101]. Новий тип кінноти сформувався на християнсько-османському прикордонні як реакція на турецьку експансію. А що потреба у такій технологічній реакції стояла гостро, ми знаємо із записок учасника завоювання Константинополя, серба Константина Михайловича. «...gdy się na Turki gotować macie, abyście się wiarowali zbroją obciążać, grubych drzew jezdeckich, samostrzałów, hewarow ciężkich abyście nie mieli, ale byście sobie wszystkie rzeczy ku wojnie a ku

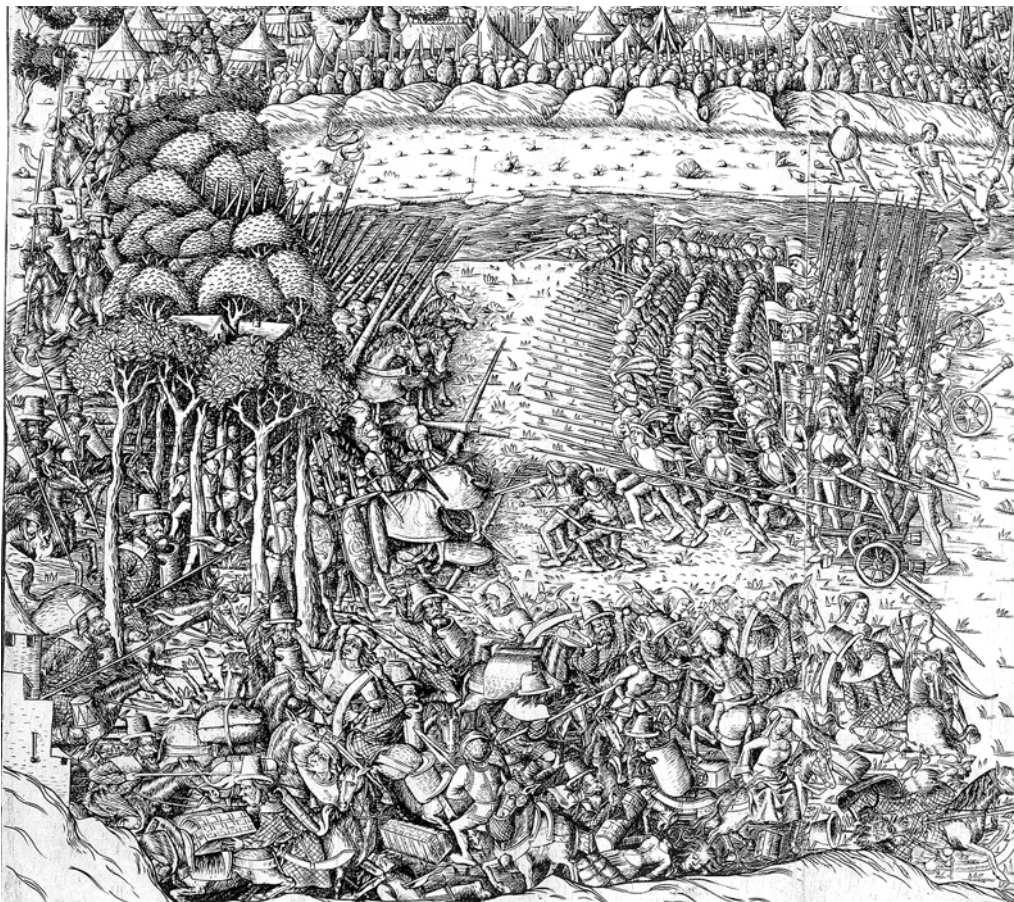

Рис. 3. Битва під Форново, дереворит, після 1495 р. Фрагмент.

Рис. 4. Йорг Бреу-старший. Балканські вершники. Дереворит, 1530 р.

walnej bitwie lekko stroili, czym byście mogli bez obciążenia władać. Abociem Turcy takim rządem wiele naprzód mają. Jeśli ji gonisz, tedyć uciecze a jeśli cię on goni; tedy mu nie ujedziesz. Turcy i konie ich dla wielkiej lekkości zawždy prędcy są, a my zawždy prze ciężkie konie i obciążenie zbroje jestechmy leniwi abociem wiele na głowie mając, duch trudny masz, a k temu nie słyszysz i wszędy dobrze nie widzisz, rękoma też i sam sobą dla ciężkości zbroje nie włادنiesz. Abociem drudzy tako się przyprawują w ciężką zupełną zbroję, jakoby go kto miał dobywać, z deką na niem siedząc; gdyż dobry człowiek z czystem sercem a mężkiem ma bojować...» [7, c. 141-142].

«...A tako ktoby kolwiek z Turkiem chciał walkę począć, wszystek by obyczaj dzisiejszy miał opuścić, a tego się trzymać». Константин докладно описує різновиди

турецької кінноти з котрих радить брати приклад християнам.

«Sarachory są jakoby u nas żołnierze albo służebni, a ci też są z gońcow dobrowolnych ...Zbroja ich jest szabla, szczyty, drzewce, niktory z nich miewają pancerze. Mortaliszy są Chrzecijanie, a zwłaszcza przy krainach bywają ... jem służba trwa, poki ktory chce. Zbroje też mają, jako i Sarachorowie.) Chce li kto wiecej mieć, to w jego woli. Sąć też niektórzy Chrzecijanie swobodni nie dając żadnemu nic a żadnej służby nie biorą. Zowi je Wojennicy...» (рис. 2).

Ранньомодерна сербська епічна традиція корелюється з відомостями Константина Михайловича – Марко Кралевич, один із центральних її персонажів, користується ідентичним комплексом озброєння (спис – «копіє», шабля, пернач), час від часу вступає на службу до

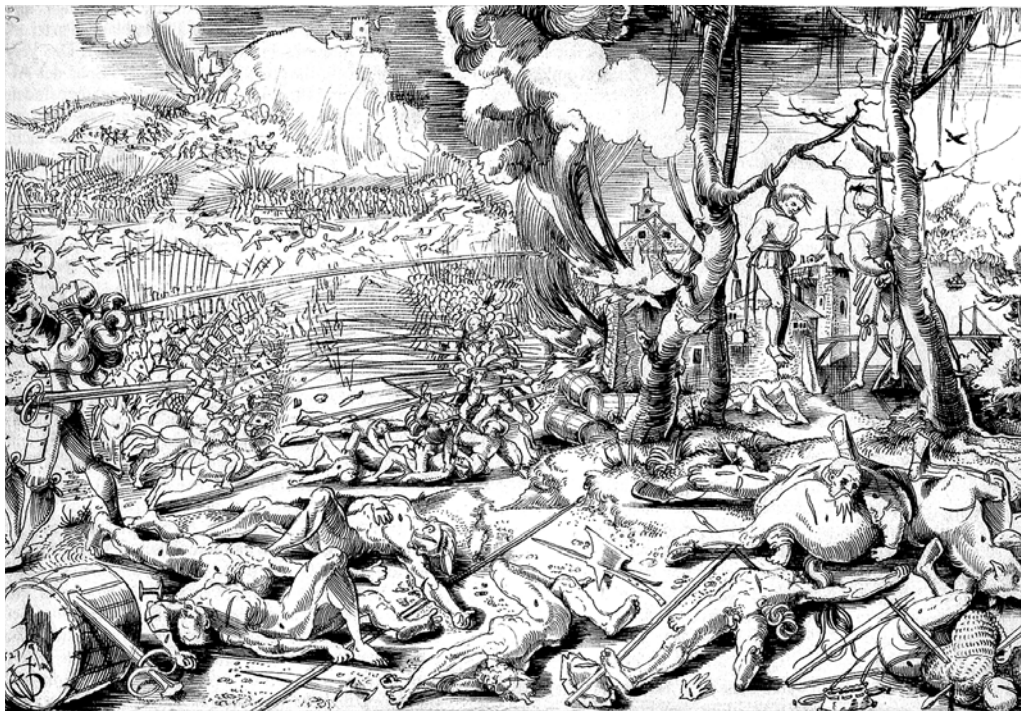

Рис. 5. Урс Граф. Битва під Маріньяно(?), Малюнок, 1521 р.

Рис. 6. Атака гусарської хоругви. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршиєю» 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № МР 2575.

Рис. 7. Молодий Максиміліан Габсбург полює в спорядженні кінного лучника. Дереворит до автобіографічного твору імператора Максиміліана «Weisskunig», близько 1517 р.

султана, а разом з тим відкрито сповідує християнську віру.

Новий вид кінноти впав в око Філіпу де Комміну, котрий бачив їх на венеційському боці під час битви під Форново 1495 р. (рис. 3). Він описував її таким чином: «Стратіоти нагадують мусульманських вершників, одягнені і озброєні вони як турки, але не носять на голові тюрбанів, люди вони суворі і протягом усього року сплять на відкритому повітрі, як і їх коні. Всі вони греки з тих місць, котрими володіють венеційці... У них добрі турецькі коні... Люди вони хоробрі і битися з ними нелегко. Стратіоти гналися за нашими вершниками... убили трьох або чотирьох з них і захопили з собою їх голови, бо такий у них звичай. Коли венеціанці воювали з Мехметом Оттоманським... то він не

бажав брати полонених і давав дукат за голову противника, і венеційці почали робити теж саме» [1, с. 326].

Ще один французький хроніст Жан д'Отон вважав їх «людьми здалека, котрі б'ються з французами заради приємності» [10, с. 86-87]. На гравюрі, що зображує битву під Форново, є сюжет про пограбування стратіотами французького табору – ми бачимо тарчі, циліндри, таранний удар спису у виконанні стратіота і навіть характерний замах шаблі, розтиражований на Оршанській пам'ятці. Бубни при сидлі одного з них мають точну аналогію на «Орші». У 1503 р. під збірною назвою албанці вони з'явилися і у французькій армії. Зауважимо, що ця дата є майже синхронною появі гусарів на польській та литовській службі. Французи винаймали греків та балканських слов'ян, але з плином часу між ними почали з'являтися і представники націй, в середовищі котрих вони воювали. У 1536-37 рр. під командою Клода д'Анбо поміж «албанцями» служили ідентично озброєні італійці та французи, дехто з власними збройними почтами. Мода на балканських найманців від початку XVI ст. стала загальноєвропейською, оскільки імператор Максиміліан Габсбург на сторінках своєї літературної автобіографії «Білий король» (близько 1516 р.) не соромився зізнатися у тому, що вчився бойовим наукам у своїх придворних гусарів (рис. 4).

Угорське королівство в другій половині XV – поч. XVI ст. було об'єктом систематичної османської агресії, тому немає нічого дивного у зацікавленні тамтешніх монархів новими військовими трендами, ефективними проти турків. Ухвала угорського сейму в Пешті від 1 лютого 1492 року сигналізує про їх впровадження: вона зобов'язувала

тамтешню шляхту виставляти з двадцяти селянських дворів одного вершника в панцері з коротким списом, тарчем, і луком. Декрет угорського короля Владислава від 1498 року оперує терміном «*huszaronet*»: шляхта з південних комітатів королівства, найбільш вразливих для турецької експансії, а до того ж густо заселених балканськими вигнанцями, повинна була спорядити з 24 дворів одного гусара в панцері та шоломі з тарчем і списом. В силу того, що Угорську і Польсько-Литовську державу в цей час очолювали Ягеллони, двори Кракова та Вільна підтримували тісні зв'язки з Будою, тому нічого дивного немає в тому, що на зламі XV та XVI ст. гусари з'явилися у Польщі та на Литві.

Рахунки видатків польських королів від 1500 року нотують наявність гусарських почтів у придворній гвардії польсько-литовських монархів. Їх позначали як раців, гусарів або в латинському варіанті – «*levis armaturae*». Мацей Стрийковський, описуючи антитатарську кампанію 1503 р. князя Михайла Слуцького і Яна Бучацького, зазначає, що тоді «раців немало за литовські гроші жовнірськи по гусарську служило» [6, с. 667]. У 1506 р. на східному кордоні Польського королівства діяла гусарська рота в 70 коней ротмістра Вацлава, зафіксована у реєстрах найманого війська [5, с. 19]. В хроніках Бихівця та Мацея Стрийковського в повідомленнях про участь найманців раців в антитатарській кампанії 1507 року, котра завершилася битвою під Клецьком, натрапляємо на згаданий Комміном стратіотський звичай забирати з собою голови ворогів.

«...Izbrawszy sia nekolko ludey iechali dowedatysia a widety ich, y u odnoy mili ot Lidy naszli na nich, y bożyiu miłostyiu pobili ich, nekolko żywych poymali, a innych hołowy otsekaiuczy w taystra

kłali. Widiaczy że tatarowe, szto ne mohut protywitysia im, pobehli. Oni że wiaznew żywych do panow pryweli, a hołowy otseczennych w taystrach prynesli; syia widywsze panowe weselilisia y radosty napoñnilisia...» [3, с.154-155].

«... Książ Michał Gliński, kilka Raczów swoich mężnych żołnierzów posłał, a by się pewniej wszystko wywieźli; ale i Raczowie nie daleko odjachawszy na ufiec Tatarów prawie wpadli, a stoczywszy z pogany śmieie bitwę, dziewięć ich zabili, inszych rozgromili, a zabitych głowy ścięte do pana swego na kopije wetknione przynieśli ...» [6, с. 332].

Вершники без захисного металевого обладунку в характерних циліндрах помітні на деревориті швейцарського митця Урса Графа, що зображує битву під Маріньяно 1515 р. (рис. 5). Найімовірніше, це – наймана венеційська кавалерія, атака котрої на швейцарських пікінерів переломила хід битви на користь французьких військ. Візуальна нарація Урса Графа заслуговує на довіру, оскільки її автор мав власний військовий досвід. Як швейцарський найманець, він щонайменше двічі – у 1512 та 1521 рр. – брав участь у італійських кампаніях. Головними уборами та кушованими списками із характерними прапорцями аналогії не вичерпуються. Спосіб, в який венеційські найманці атакують – ідентичний оршанським зображенням: у таранний бій йде тільки перша шеренга, натомість друга з піднятими списками чекає своєї черги. Напрямок атаки має певний кут по відношенню до розташування швейцарців. Цьому є пояснення у «Книгах гетьманських» Станіслава Сарніцького.

«...levis armaturae, gdy poczynają bitwę, nie mają się wdawać in stratoriam pugnam, jeno mają poniekąd z boku nosa nieprzyjacielowi ugadzając w róg albo gdzie

Рис. 8. Гусарський ротмістр попереду своєї хоругви. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № МР 2575.

Рис. 9. Поєдинок гусара та московіта. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № МР 2575.

widzą słabiej, albo też objazd uczyniwszy z boku uderzyć...» [9, с. 284].

У західних нараціях албанців, стратіотів хвалять більше за вправність у рейдовій війні і спонтанних сутичках, за здатність блискавично навести страх на противника. Проте спеціалістів такого роду ніколи не бракувало і серед латинського збройного люду. У Європі їх цінували за інше. Автор «Битви під Оршею» наочно демонструє нам найсильніший бік цих вершників. Вони поєднували техніку таранного удару, так званий «mounted shock combat», котрий у попередні часи вважався монополією рицарської кінноти, із мобільністю азійських вершників. Таранну атаку підтримують лучники зі східними рефлексійними луками (рис. 6). Імператор Максиміліан наголошував у власній автобіографії, що серед його придворних гусарів так само були кінні лучники, котрі навчили його стрільбі із сідла (рис. 7). Згадана раніше робота Урса Графа демонструє і неабиякий бойовий дух цих бійців, котрі атакують швейцарську фалангу пікінерів без металевого захисного обладунку.

Шаблі оршанських гусарів (рис. 8) мають варіації у декорі, незначні розбіжності у конструкції руків'я та розмірі перехрестя, проте всі вони належать до так званого «угорського» типу. Ця зброя була призначена для потужних січних та проламуючих ударів, що завдавалися від плеча та ліктя – на оршанських шаблях виразно акцентовано «перо» або «елмань». Разом з тим, будова клинка та вістря не виключала уколу, що здійснювався по дугоподібній траєкторії. Конструкція руків'я дозволяла удар кінцем перехрестя, особливо ефективний у тісній битви. Усе це говорить про те, що оршанські шаблі функціонально були наближені до

рицарського меча. З тим винятком, що викривлення клинка збільшувало точність та потужність січного удару, проте виключало «кушування» зброї на подібну списа для таранного удару. Таким прийомом з мечем, активно користувалися рицарі, він помітний, до прикладу, на батальній композиції Паоло Учелло «Битва під Сан Романо».

У Національному музеї в Будапешті збереглася надзвичайно близька аналогія оршанським шаблям, до того ж датована 1514 р. – зброя колись належала ерцгерцогу Фердинанду Тірольському (рис. 10).

Необхідно звернути вашу увагу на досить рідкій сюжет для польсько-литовської баталістики. Це – використання короткої клинкової зброї (рис. 9). В час написання пам'ятки коротку клинкову зброю в Польсько-Литовській державі ніби не помічає ані військово-фіскальна документація, ані іконографія, хоча безперечною видається її пильна необхідність як в бою, так і в поході.

Артикул 16 «О томъ, хто бы ножомъ або якимъ иным до бою незвычайным начиньемъ кого забил або ранил» Литовського статуту 1588 р. частково проливає світло на причини такого ігнорування.

«Кгды бы хто кого умыслъне з гнѣву а запаметалости сердца злого ножомъ, пуйналомъ, кгинчаломъ забиль, таковый, естли будет шляхтичъ, а то теж шляхтичу учинить, за доводомъ слушнымъ четвертованъ быти маеть. А естли простого стану ч[о]л[о]в[е]къ шляхтичу учинить, тот будетъ каранъ четвертованьемъ. А где бы шляхтичъ простого ч[о]л[о]в[е]ка тымъ способомъ забиль, тотъ руку тратить, окромъ пойманья на горячомъ учинку, о чомъ есть в семъ статуте описано. А головщизна по каждомъ такомъ з маетности плачона быти маеть.

А естли хто не забъетъ, толко ранишь, тотъ, будет ли шляхтичъ, за шляхтичово ображенъе утягемъ руки, а за човека простого заплаотоу пенежноу такъ, яко за головщизну каран будет. Естли жъ пакъ то человекъ простого стану учинить, тотъ за ображенъе шляхтичово – горло, а за простого человека – руку тратить».

Стаття дає підстави вважати, що коротка клинкова зброя попри свою безперечну летальну ефективність, а може саме завдяки їй, мала в шляхетському середовищі негативні конотації. Колоритність та неконвенційність сюжету наштовхує на думку, що майстер зобразив конкретний епізод з конкретним учасниками битви, певно, добре відомий замовнику, і тому змушений був відступити від зображальних стандартів та умовностей.

Комплексне застосування зображального матеріалу разом із текстовими джерелами та артефактами реабілітує пам'ятки ренесансової баталістики саме як візуальні документи. І, відповідно, дає досліднику ширше поле для маневру. Попри популярну тепер гіперкритику візуального матеріалу, навішування на ренесансову баталістику ярлика пропогандовості, ми переконуємося у автентичності створених художником персонажів.

Процеси, що відбувалися в першій половині XVI ст. у військовій справі Польсько-Литовської держави і на Русі в тому числі, були повністю інтегровані у загальноєвропейські тренди, тому не варто концептуально відділяти історію військової справи Західної Європи від Центрально-Східної, в тому числі від Польщі, Литви або Русі.

Рис. 10. Шабля ерцгерцога Фердинанда II Тирольського (р. ж. 1529–1595). Національний музей Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3236.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Коммин, де Ф. Мемуары / пер. Ю. П. Малинина. – М., 1986. – 496 с. – (Памятники исторической мысли).
2. Статутъ Великого Князьства Литовського 1566 года // Временникъ Императорскаго Московскаго общества исторіи и древностей російскихъ. – Книга двадцать третья. – М., 1855. – С. 1-200.
3. Хроника Быховца. // Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М.: Наука, 1975. — 234 с.
4. Уставъ королевскій и сеймовый о нарядѣ земскаго войска // Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссіею – Том 1544-1506 .2. – СПб., 1848. – С. 187-188.
5. Górski K. Historia jazdy polskiej / Konstanty Górski. – Kraków: Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej, 1894. – 364 s.
6. Kronika Macieja Strykowskiego niegdys w Królewcu drukowana / Maciej Strykowski. – Warszawa, 1766. – 782 s.
7. Pamiętniki janczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496-1501 / Konstanty z Ostrowicy [wydał Jan Łoś]. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 404 s. – (Biblioteka pisarzy polskich)
8. Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500-1574 – Siedlce: WSRP, 1995.
9. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. Tom I. Lata 1500-1548. – Zabrze, 2011. – 648 s.
10. Potter D. Renaissance France at War. Armies, Culture and Society, c.1480–1560. – Woodbridge, 2008. – 408 p.
11. Statut Ziemi od Zygmunta I roku 1529 nadany // Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563 / Poznań, 1841. – S. 141-394.

Відомості про автора. Гуцул Володимир Миколайович, доцент кафедри історії України Ужгородського Національного університету, кандидат історичних наук, м. Ужгород, Україна.

Author's data. Dr. Volodymyr Hutsul, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Сведения об авторе. Гуцул Владимир Николаевич, доцент кафедры истории Украины Ужгородского Национального университета, кандидат исторических наук, г. Ужгород, Украина.